

За социалните нагласи и тяхната доминираща роля при психичното развитие на личността

Зарко Ангелов

Социалната практика показва, че формирането и успешната реализация на личността са резултат от двустранен диалектически процес. От една страна социалното развитие на хората е свързано с основните характеристики на тяхната психика, а от друга – психичното им развитие е до голяма степен детерминирано от техния социален статус. “Групирането, според Ж. Пиаже не може да се разглежда нито само като резултат на индивидуалната мисловна дейност, нито като социален продукт: вътрешната операционална дейност и външната кооперация са в точния смисъл на думата два допълващи се аспекта на едно единно цяло, тъй като равновесието на едното зависи от равновесието на другото.” (5, с. 49).

Макар този процес да се подчинява на редица закономерности, той протича строго индивидуално при отделните индивиди, което значително затруднява психологията при изучаването, прогнозирането и регулирането на психичния компонент в този процес. Независимо, че всички психични характеристики на личността имат отношение към нейното социално развитие, по наше мнение определящата роля се пада на социалните нагласи, поради което ние ще спрем нашето внимание на две от главните сред тях, а именно стремежът към общност и отчуждението.

Интересът към ценностите на общността, предизвикан от признаците на разпадане и несигурност е сред най-ярките социални явления на съвременната епоха. Този интерес намира израз и в пазарните механизми, и в художествените търсения на творците на изкуството, и в най-абстрактните теории и проучвания на науките, изследващи човешкото поведение. Общодостъпните императиви са взели връх в много съвременни духовни области. Терминологията на общността (интеграция, статус, принадлежност, йерархия, норма, идентификация, група и др.) е изключително влиятелна, както в научната сфера, така и в разговорната практика.

Има не малко основания сегашния широко разпространен интерес към общността да се разглежда като сериозна възраждане на интелектуалния консерватизъм, като нов възход на идеи и ценности, които за първи път се появяват като част от консервативната реакция спрямо Френската революция в края на XVIII век.

За философите-консерватори най-големите престъпления на революцията във Франция са не тези извършени спрямо отделни личности, а срещу институции, групи и лични статуси. За тези философи терорът не е просто случайно следствие от войната и тираничните лични амбиции, а неизбежна кулминация на идеите, съдържащи се в рационалистичния индивидуализъм на Просвещението. Според тях комбинацията от социален атомизъм и политическа власт, каквато всъщност представлява революцията, неизменно изхожда от определено схващане за обществото, поставящо в центъра индивида и въображаемите му права за сметка на действителната социална принадлежност и взаимоотношенията. Революционното законодателство отслабва или разрушава голяма част от асоциациите на стария режим – гилдиите, патриархалното семейство, класите, религиозните братства и историческата комуна.

Изхождайки от това основно схващане за последствията от революцията за традиционното общество, консерваторите изграждат такава представа за човека и обществото, в която ударението пада не върху абстрактния индивид и безличностните договорни отношения, а върху неразривно свързаната с малката социална група личност, върху традиционните взаимоотношения, ползващи се с определен статус, върху функционалната зависимост между всички елементи на обществото, включително предразсъдъците и суеверията, ролята на религията за поддържане на реда и интеграцията, и най-вече върху върховенството на обществото над индивида.

Семейството, религиозното братство и местната общност, настояват консерваторите, не могат да се считат за външен продукт на човешкото мислене и поведение; по същество те предхождат индивида и са необходима опора за вярата и поведението. Изведен извън рамките на общността, човек не ще открие правата и свободата си, а непоносима самота и обреченост на демонични страхове и страсти. Обществото, гласи знаменитата фраза на Едмонд Бърк – е съдружие на мъртвите, живите и неродените. Накърнят ли се корените на обществото и традицията, резултатът неизбежно ще бъде изолирането на едно поколение от наследството му, изолирането на хората един от друг и създаването на безформени, безлични маси.

Консерватизмът във философията на нашата епоха се отличава единствено по своя контекст и дълбочина. Чрез посредничеството на автори като Огюст Конт, Алексис Токвил, Иполит Тен и други, главните идеи и ценности на консерватизма от началото на XIX в. достигат направо до собственото ни поколение, за да залегнат в основата на възобновеното, проявяващо се в многообразни форми преклонение пред общността.

За интереса към общността могат да се посочат множество примери от сферата на изкуството, религията, политиката, но никъде той не е така голям, както в сферата на обществените

науки. Изследователските проекти все повече се съсредоточават върху проблемите на асимилирането на личността в групи, класи и култури. Внутрителният брой изследвания посветени на груповата структура, груповата динамика, междуличностните отношения и асоциативните компоненти на икономическото и политическо поведение, е красноречиво свидетелство за промяната настъпила през последните десетилетия. Неизброими са днешните идеи, теории и проекти, в които централно място заемат механизмите на груповата сплотеност, структура и функциониране, както и различните процеси на асимилиране и приспособяване.

В масовата култура най-търсена е не онази религиозна литература, която представя религията в ортодоксалния ѝ вид, а само ония нейни страни, които представляват изход от постоянната тревога и неудовлетвореността. В психологията и етиката най-популярни са не областите занимаващи се с техните теоретични принципи, а такива свързани с терапевтичните техники, осигуряващи приспособяването и статуса на хората, лишени от културно наследство и сигурност.

В съвременните общества все по-често се срещат маси от индивиди изгубили всякакво чувство за общност, статус и предназначение, обръщащи се с някакво системно отчаяние към какви ли не екзотични средства за избавление, към всевъзможни вестители на земното спасение и всякакви готови рецепти, целящи психическото изтощение. Днес сме свидетели на усилията на безброй индивиди да избягат от същите тези процеси на обезличаване и индивидуализация, които рационалистите през XIX век са приветствали като задължителни условия на прогреса. Днес носталгията по отминалото като че ли се превръща в основно душевно състояние. Това очевидно е носталгия не по по-голямото дръзновение, присъщо на предишните времена, а по несъмнено по-голямата приобщеност и морална сигурност на предходните поколения. Ако в края на

XIX и началото на XX век най-характерно е преодоляването на дотогавашните граници, то в края на XX век, това като че ли е търсенето на обратния път.

Хората все повече бягат от свободата на обезличаването, секуларизма и индивидуализма. Те търсят общност в брака, с което силно натоварват една вече институционално отслабнала връзка. Търсят я в опростената религия, което често води до небивала вулгаризация на християнството. Търсят я в психиатричния кабинет, в различни култове, в безплодни ритуализации на миналото и чрез всякакви средства, обещаващи облекчение на психически изтощените.

Расте привлекателността на някакви псевдоинтимни отношения с другите, своеобразна патетична зависимост от повърхностните символи на приятелство и общност. Острата нужда от обич и осезаеми прояви на разбирателство, която психиатрите днес изтъкват като определяща в невротичното поведение, широко присъства в масовото поведение.

Убеждението, че всички по-важни цели на човешкия живот могат да се реализират чрез мащабно политическо и икономическо планиране, е също тъй силно днес, както и в епохата на Френското просвещение. Изоставени са обаче предишните интелектуални цели на политическия реализъм – социално свободния човек, моралната безличност, договорът и конкуренцията. Днес мястото им е заето от императивите на личния статус, сигурността и общността.

Това, което придава нерядко заплашително измерение на сегашния интерес към общността и психическото приспособяване, е съчетанието между растящата социална и морална несигурност и неотслабващата популярност на определени политически похвати за централизация и колективизация. Широко разпространено е мнението, че край на индивидуалната несигурност и моралното безпокойство може да се сложи чрез заличаване на социалното многообразие и засилена политическа

и икономическа стандартизация. Несъмнената необходимост от хармония във вътрешния свят на индивида твърде често води до идеята, че тя може да се постигне чрез културно и институционално уеднаквяване на външния свят на индивида. А във външната власт, особено политическата, мнозина виждат най-сигурната защита не само от институционални конфликти, но и от интелектуални и ценностни конфликти у самия индивид. В резултат – твърде често се стига до своеобразен политически мистицизъм.

Стремежът към общност като основна социална нагласа на личността, разгледан както в исторически, така и в съвременен план, несъмнено винаги се идентифицира като стремеж към социални групи от малък и среден тип. Това са преди всичко семейството, професионалният колектив, приятелския кръг, съседската или религиозната общност. В тези групи се проявяват основните форми на идентификация – емоционална привързаност, приятелство, престиж, признание. В тях също така възникват или се засилват най-важните движещи фактори – труд, любов, набожност и преданост към свободата и реда.

Тази е асоциативната сфера, от която индивидът по правило черпи разбирането си за външния свят и чувството за своето място в него. Конкретните му чувства за статус и роля, защитеност и свобода, начинът, по който разграничава добро и зло, ред и безредие, вина и невинност, възникват и до голяма степен се формират от отношенията му на това първично асоцииращо ниво.

Колкото и да се възхваляват психологическите функции на социалната група и способността ѝ да задоволи нуждата от сигурност и признание, ще си остане в сила фактът, че макар тези функции да заемат важно място в живота на даден индивид, не те го карат да се присъедини към групата. Той се присъединява към нея тогава, когато нейните по-висши институционални или интелектуални функции придобият значение, както за

собствения му живот, така и за мястото, което според него заема групата в обществото като цяло. Индивидът може би черпи огромна психическа подкрепа и чувство за интегрираност от самата си групова принадлежност, но това става невъзможно в момента, в който той по някакъв начин осъзнае пропастта действащата моралните претенции на групата от реалното ѝ институционално значение в общия социален ред.

Определяща роля за социалното развитие на личността има и нагласата към отчуждение. Затова е напълно естествено, че отличителна черта на днешната хуманитарна мисъл е нейният огромен интерес към проблемите на личното отчуждение и културната дезинтеграция. Опасенията на западноевропейските консерватори от XIX век, изразени на фона на растящ индивидуализъм, секуларизъм и социално разстройство, до голяма степен се покриват със заключенията и хипотезите на днешните изследователи на човека в обществото.

Всяка епоха има свои ключови думи, които с многократната си употреба и преосмисляне сочат определящите тенденции във вярата и мисленето. Символичното значение, с което са натоварени тези думи, упражнява по-голямо влияние върху характера и насоките на човешкото мислене, отколкото методиките, използвани в кабинети и лаборатории или непосредствените емпирични проблеми, избрани за обект на изследване. През XIX век – ерата на индивидуализма и рационализма – думи като индивид, промяна, прогрес, разум и свобода са изпъквали не само поради широката си употреба като езикови инструменти в различната литература, но и поради символичното им значение в убежденията на огромен брой хора. Тези думи са били както следствие, така и причина за определено мислене. Техните референти и свойства са имали за хората особена притегателна сила.

Всички тези думи отразяват интелектуалната нагласа да се търси същността на обществото в несъмнената даденост – от-

делният индивид – автономен, самодостатъчен и стабилен, а същността на историята – в постепенното освобождаване на човека от деспотичните ирационални статуси, наследени от миналото. Конкуренцията, индивидуализацията, разстройването на статуса и обичая, моралната анонимност и безличност са приветствани от рационалистите като сили, които в най-голяма степен биха способствали за изтръгването на човека от мъртвата хватка на миналото, а и биха създали условия, в които по природа стабилният, разумен индивид неограничено да развива вродените си заложби. Основната несъмнена даденост е човекът, а взаимоотношенията са чисто производни.

Това е епохата на оптимизма, на упованието в абстрактния индивид и природната хармония.

Днес друга група думи и символи доминират в интелектуалния и моралния живот. Невъзможно е да не се забележи видното място, което заемат в съвременния речник думи като дезорганизация, дезинтеграция, упадък, несигурност, разпадане, нестабилност и други. Вече не сме убедени, че основните организационни проблеми се решават автоматически, посредством преобразувания на икономическите или политически структури. Налице е чувствително отслабване на вярата в присъщата на индивида стабилност и в психическите и морални преимущества на социалната безличност. “Безличност”, “морален неутралитет”, “индивидуализъм” и “механизация” са се превърнали в последното десетилетие в термини обозначаващи патологични състояния на обществото. Почти изчерпано е и оптимистичното доверие в способността на самата история да роди из недрата на дезорганизацията семената на нови, посполучливи форми на социална и морална сигурност.

Предчувствия за непоправими бедствия са присъствали във всички епохи, наред с хилядолетното очакване на края на земния свят. Но днешното чувство за дезорганизация е коренно различно. То не се надява на някакво сигурно избавление и

не се приписва нито на божествено предопределение, нито на внезапно бедствие. Това чувство за дезорганизация се корени в същите обстоятелства, които предишните поколения рационалисти са считали за задължителни условия за прогреса.

Друг признак за рухването на рационалистическата представа за човека е присъщото на епохата ни разбиране за морално отчуждение и духовна изолация на човека. Въпреки силата и влиянието на съвременната държава, в определен смисъл сегашната епоха е по-индивидуалистична от която и да е друга в човешката история.

Историческата победа на секуларизма и индивидуализма довежда със себе си ред проблеми, поставени с особена острота в съвременната теоретична мисъл. С прекъсването на традиционните класови, религиозни и родствени връзки индивидът се оказва свободен; но, както свидетелстват многобройни съвременни произведения, тази свобода е съпроводена не от чувството на градивно избавление, а на разочарование и отчуждение. След отчуждението на човека от исторически утвърдените морални стойности, настъпва отчуждението от ближния.

Докато някога се е смятало, че в отделния индивид са заложени основите на реда и свободата, то сега най-често той е считан за самия символ на страховете и несигурността на обществото. Днес бихме казали, че той е продукт не на моралния прогрес, а на социалната дезинтеграция.

“Ако във философията на Ренесанса е преобладавал митът за разумния човек, през XVIII век – за естествения човек, а през XIX век – за икономическия или политически човек, то нищо чудно по-късните историци да открият в отчуждения и неприспособен човек ключовата фигура във философията на XX век.” (6, с. 44). Така например в съвременния свят Николай Бердяев съзира пред себе си “разпадането на човешкия образ”; Арнолд Тойнби – този, който е изгубил всякакво чувство за саможичност и принадлежност; за Хосе Ортега-и-Гасет – това е

човекът-маса, анонимно създаване на пазара и всеобщото избирателно право; за Джон Дюи – това е изгубения индивид, лишен от обвързаността и ценностите, които някога са придавали смисъл на живота.

Блестящият френски социолог Емил Дюркхайм, който в началото на века привлича вниманието към последствията от моралния и икономически индивидуализъм, счита, че в резултат на него се появяват огромни, лишени от социални норми маси необвързани и несигурни хора, които губят дори способността си за самостоятелен съзидателен живот.

В подкрепа на това могат да се приведат резултатите от множество социологически, социално-психологически и психологически изследвания направени сред най-различни слоеве на населението, при които хипотезата за отчуждението вече има определящо значение.

В никоя друга духовна област днес образът на изгубения индивид няма толкова силно и определящо присъствие, както в психиатрията и социалната психология. Голям брой патологични душевни състояния, които само допреди 1-2 поколения са били считани за проявления на комплекси, заложили в присъщата на индивида неврологична структура или за следствия от някакво ранно травматологично преживяване в детството, днес масово се разглеждат като нарушената връзка между индивида и обкръжаващата го култура. По-старото рационалистическо схващане за устойчивия, самодостатъчен човек до голяма степен е отстъпило място на разбирането, че лишен от социална принадлежност и ясни убеждения, индивидът става нестабилен, неадекватен и несигурен. Промените и разстройването на културната среда непременно водят и до разстройване на самата личност.

От трудове на психолози като К. Хорни, Е. Фром, Х. С. Съливан и др. разбираме, че с издигането на ценности като самодостатъчност и увереност в собствените сили, с все по-го-

лямата обезличеност на взаимоотношенията се засилва тенденцията, дори и сред “нормалните” елементи от населението, към растящото чувство на самота и несигурност. Тъй като основните нравствени ценности на културата ни стават все по-недостижими, тъй като става все по-неясна границата между добро и зло, справедливост и несправедливост, резултатът е своеобразната културна “склонност” към притеснение и хронично безпокойство.

Подобни “нормални” условия пораждаат типичните неврози в съвременното общество. Най-общо невротикът е човек, у когото тези чувства на безпокойство и липса на социални корени стават хронични и неконтролируеми. Той е жертва на изострени чувства на несигурност, тревога и непоносима самота. От убедеността в собствената си самота той е склонен да вади заключения за враждебността на обкръжаващото го общество. Мнозина са психиатрите, потвърдили наблюдението на К. Хорни, че у невротичите съществува поразителна “неспособност да понесат самотата, варираща от леко притеснение и беспокойство до същински ужас”, че тези хора имат чувството, “че се носят безцелно из вселената и всеки човешки контакт им носи облекчение.”

Важното тук са не диагнозите на самата невроза, които предлага психиатрията, а по-скоро косвената диагноза или оценка на обществото, в което живеят невротичите. Когато З. Фройд е поставял основите на клиничната психиатрия, въпреки големия интерес към невротичното поведение, малцина са се съмнявали в стабилността на обществото. Тогава тенденцията е била да се приписва невротичното поведение на определени конфликти между човешката природа и строгите изисквания на едно стабилно, дори потисническо общество. Тази тенденция и днес не е съвсем изчезнала. Но сега тя е придружена, а вероятно и надмината от тенденцията да се търсят корените на неврозата в структурата на самото общество. Човеш-

ката личност не е забравена, но все повече психиатри са склонни да се съгласят с Х. Съливан, разглеждайки личността просто като един аспект на междуличностните отношения, а психичните разстройства – като проявление на социалната нестабилност. Наред с тези мнения присъства и едно друго, още по-крайно мнение, че със самата си структура съвременното общество е склонно да поражда отчуждение, обезвереност, изолация и невротичност.

Отчуждението намира своя конкретен израз във всички сфери на обществения и личния живот. То може да се прояви под формата на отчуждение от миналото, от родното място, от общностните взаимоотношения, от природата и т.н.

Съществуват множество теории за причините и същността на отчуждението. Без да се впускаме в техния критически преглед бихме казали, че като психична нагласа отчуждението представлява онова състояние на духа, при което социалният ред се схваща като нещо далечно, неразбираемо или измамно; нещо отвъд реалната надежда или желание; нещо събуждащо апатия, отегчение и дори враждебност. Индивидът не само не се чувства част от социалния ред – той е загубил всякакъв интерес да бъде част от него. У все по-голям брой хора, особено сред младежите, това състояние на отчужденост оказва дълбоко въздействие както върху поведението, така и върху начина на мислене. Изфабрикуваните символи на сплотеност, готовите програми за човешко общуване, разните чествания и предизборни кампании – всичко това не може да скрие факта, че за хиляди хора институции като Държава, политическа партия, бизнес, църква, синдикат, дори и семейството са се превърнали в нещо чуждо, на което човек все по-трудно посвещава част от себе си.

Разгледаните нагласи несъмнено играят решаваща роля в социалното развитие на личността, но трябва да отбележим, че при различните хора и през различни периоди от техния жи-

вот една от тези нагласи играе доминираща роля. Всеизвестен е фактът, че за формирането или доминирането на една нагласа решаваща роля играят потребностите. В "Стремежът към общност" Р. Низбет пише: "Човешките потребности, изглежда са подредени в своеобразна йерархия, като на най-ниското равнище са чисто физическите нужди, свързани със само съхранението, а на най-високото равнище са потребностите от социално и духовно естество. Възможно е в периоди, когато преобладава грижата за задоволяване на нуждите от по-ниска категория – чрез производство на материални блага, повечето хора почти да не изпитват потребности от по-висшата категория. Но със задоволяването на първичните материални нужди тези от социално и духовно естество стават все по-належащи и в общ план придобиват все по-определящо значение. Стремежът към културно участие, социална принадлежност и личен статус стават неударжими и неудовлетворяването им се изживява болезнено. Когато не е придружено от чувство за лична принадлежност, растящото материално благосъстояние може дори да задълбочи социалната дезорганизация и личната неудовлетвореност" (6, с. 53-54).

От тук може да се направи извода, че за ония хора или ония периоди в човешкия живот, при които доминиращи са материалните потребности и целите вплетени в смисъла на живот са свързани с тяхното удовлетворяване, ще бъде характерна нагласата за отчуждение. Докато при други хора или други периоди от човешкия живот, когато доминираща роля играят социалните и духовни потребности, определящата роля ще принадлежи на нагласата "стремеж към общност".

Подобно становище, макар и интерпретирано от гледна точка на чувствата споделя и В. Никифорова. Адаптирано към нагласите то би изглеждало така: когато човек в своя живот преживява периоди на подем той е склонен към индивидуализъм и следователно доминираща е нагласата за отчуждение. И

обратното, когато човек преживява неблагоприятни моменти в своя живот, при него е характерен стремеж към общност.

Литература

1. **Арънсън, Е.** Човекът – “социално животно”. С., 1996.
2. **Аргайл, М., М. Хендерсън.** Анатолия на човешките отношения. С., 1989.
3. **Динев, В.** Модели на човешкото поведение. С., 1993.
4. **Крэйхи, Б.** Социална психология на агресията. М., 2003
5. **Маринова, Е.** Жан Пиаже. Два морала. С., 1998.
6. **Низбет, Р.** Стремежът към общност. С., 1992.
7. **Никифорова, В.** Първа помощ при чувствата. С., 1995.
8. **Попов, Х.** Тревожност. С., 1994.
9. **Фридман, Л.** Хоризонталното общество. С., 2002